

תעודה לתולדותיו של י"ל פרץ מאת יעקב דינזון

התעודה המתפרסמת להלן חוברה ע"י הסופר יעקב דינזון (1862–1919) ב־4 באוגוסט 1901 בעקבות פנייתו של מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, שביקש לדעת את פרטי תולדותיו של י"ל פרץ. הימים היו ימי יובלו הכפול של פרץ (יום הולדתו החמישים, ומלאות עשרים וחמש שנה לעבודתו הספרותית), שצויין בהבלטה רבה בל"ג בעומר תרס"א (מאי 1901), ולכבודו אף הופיעה, ביוזמתה של קבוצת ידידים, מהדורת־יובל חגיגית של כתביו ביידיש. יש לשער, שברדיצ'בסקי התכוון לכתוב מאמר־הערכה מקיף על פרץ לרגל יובלו, מסוג מאמר־הדיוקן שהחל לפרסם באותן שנים על סופרי הדור,¹ ורק טבעי היה שלצורך בירור הרקע הביוגרפי פנה לדינזון, שהיה, כידוע, ידידו הקרוב, מעריצו הנלהב ושמשו הספרותי הנאמן של פרץ בעשרים וחמש שנות חייו האחרונות.

התעניינותו של ברדיצ'בסקי ביצירת פרץ וקשריו עימו החלו שנים רבות לפני כן. ייתכן מאוד שסיפורו הראשון 'הציץ ונפגע', שפורסם בהמליץ (13.4.1888), מושפע מסיפורו של פרץ באותו שם, שפורסם שנתיים לפני כן בהמשכים בהצפירה (1886, גליונות 167 עד 196).

בשני הסיפורים הגיבור הוא בחור־ישיבה שהתפקר ומת מיתה משונה. בכתביו ובמכתביו של ברדיצ'בסקי משנות התשעים של המאה התשע־עשרה מצויים סימנים נוספים לזיקתו אל פרץ. במכתב לאחד־העם מסוף דצמבר 1893 הביע את התרשמותו מסיפורו של פרץ 'שלוש בית'.² פנייתו של ברדיצ'בסקי כעבור שנה לכתיבת סיפורים ומסות מעולם החסידות ברוח של התרפקות רומנטית, עשויה להיות מוסברת בין היתר בהתרשמותו מן הסיפור החסידי הראשון שפירסם פרץ בעברית 'משנת חסידים' (במאסף החץ, תרנ"ד), שקטע ממנו ציטט ברדיצ'בסקי במבואו לספר חסידים שלו (תר"ס).³ באותה שנה, 1894, כתב דברי התלהבות מיצירת פרץ באחד ממכתביו לידידו אלתר דרויאנוב, ובו כינה אותו 'האמן הנפלא שבספרותנו', ואת סיפוריו 'ציורים נפלאים היכולים להתחרות את פרי עטם של הסופרים המצוינים האירופאים'.⁴ עדות נוספת להשפעת פרץ עליו היא הפיליטון 'שיועד לשאול' שפרסם ברדיצ'בסקי בהמליץ (15.12.1896), שאינו אלא תרגום־עיבוד של הסיפור 'דער משוגענער בטלן' מאת פרץ. וכן יש לציין, כי כאשר הגה ברדיצ'בסקי בקיץ 1897, יחד עם חבריו מרהבי אהרנפרייז ויהושע טהון, בהקמת הוצאת־ספרים בשם 'תחיה', אחד הספרים הראשונים שהתכוונו להוציא בה היה קובץ מסיפורי י"ל פרץ.⁵

יחסו של פרץ עצמו אל ברדיצ'בסקי בשנות התשעים היה מסוייג יותר. על כך מלמדים שלושת מכתביו אליו, שפורסמו בלוויית הערותיו של יעקב פיכמן.⁶

מכתבים אלה כוללים דברי כיבושין על נטיותיו ה'דקדנטיות' של ברדיצ'בסקי, שנהה באותן שנים אחר הידושי המודרניזם האירופי בספרות ובהגות. פרץ מזהיר את ברדיצ'בסקי מפני אכילה 'מבוסר עץ' הדעת של ניטשה וחבריו ותלמידיו ותלמידי תלמידיו, ולפי השערתו של פייכמן, ובעקבותיו גם של א"ר מלאכי, היתה למכתביו השפעה רבה על המשך התפתחותו הרוחנית של ברדיצ'בסקי 'עד שבא לידי אוריינטאציה חדשה בתרבות האירופית'.⁷

אופייה של התייחסות הרדית זו לא השתנה גם כשנפגשו השניים, כנראה לראשונה פנים אל פנים, בוורשה בקיץ 1901. ברדיצ'בסקי הגיע מברלין לוורשה כדי להתוודע אל משפחת ארוסתו, רחל רמב"ג, ובהודשי שהותו אצלם ניצל את ההזדמנות להיפגש עם סופרי ורשה, וביניהם פרץ.

אחת העדויות מאותם ימים מצויה ברשימתו של ג. שופמן 'פגישתי עם מ.י. ברדיצ'בסקי',⁸ שבה הוא מספר כי ברדיצ'בסקי 'התעניין, אם כבר ביקרתי אצל י.ל. פרץ'. שופמן הצעיר המתחיל אך בעל הבטחון העצמי, שימים אחדים לפני כן נפגע מתגובתו הצוננת של פרץ על סיפורו הראשון 'הערדל' ויצא מביתו שלא על מנת לשוב אליו,⁹ פלט לפני ברדיצ'בסקי 'אי-אלה דברי זלזול' על חשבוננו של פרץ, ועל כך, הוא מספר, הוכיחו ברדיצ'בסקי: 'לא, לא, לא, על פרץ אסור לדבר כך. משורר גדול! איש ראה הרבה, סבל הרבה...'

מן הצד השני נמשכה עמדתו האמביוולנטית של פרץ כלפי ברדיצ'בסקי, שקירבה והסתייגות היו כרוכים בה יחדיו. על כך מעיד היטב נוסח ההקדשה שרשם בשער כרך כתביו במהדורת היובל, השמור בספרייתו של ברדיצ'בסקי. טיפוסי הדבר, שיעקב דינזון הפייסן והפשרן, שכל ימיו שקד לרכך את פגיעותיו של פרץ גלוי-הלב בזולתו, הוסיף הערה משלו בשולי הקדשתו של פרץ לברדיצ'בסקי, כמזין נסיון לקרב בין הרחוקים:

למר ד"ר בערדיטשעווסקי,

יוכל היות, כי לא נפגוש איש את אחיו אף בנקודה אחת בעולמותינו, אך יכולים אנחנו להרגיש איש את רעהו ולהשפיע זה על זה, האף אין זאת?

י.ל. פרץ

אמר י' דינעזאָהן: ישנה נקודה אחת אשר בה יפגוש תמיד היוצר את היוצר והיא – השירה!

י' דינעזאָהן

הגני מודה על האמת.

י.ל. פרץ¹⁰

פנייתו של ברדיצ'בסקי לדינזון (שלא שרדה) באה סמוך לכתיבתה של הקדשה זו, והתעודה המתפרסמת להלן היא תשובתו המפורטת של דינזון, שבה ניסה להיענות ולא להיענות בעת ובעונה אחת לבקשתו של ברדיצ'בסקי. מצד אחד ביקש

לשמור על פרטיותו של פרץ לפי משאלתו המפורשת, ולא להפיץ ברבים את הידוע לו על אירועי חייו, הטפלים ליצירתו. אך מן הצד השני לא עמד בפיתוי לספר בשבחו של נערצו, והתוצאה היתה, אפוא, מעין נוסח־פשרה. דינזון מסכים לספר כאן לברדיצ'בסקי כביכול רק על זאמושץ, עיר הולדתו וצמיחתו של פרץ, אך בהדרגה הוא נסחף ומרחיב את היריעה בתיאור הרקע המשפחתי של פרץ, מספר על ראשית צעדיו בספרות, על ראשית ההיכרות ביניהם ועל מפעליהם הספרותיים המשותפים, ואף מלמד סניגוריה תמימה על יחסו האירוני של פרץ, שזכה לביקורת, כלפי החסידות וכלפי התנועה הציונית.¹¹

בסופו של דבר לא ניצל ברדיצ'בסקי את המידע הכלול במכתבו של דינזון, ולא חיבר את המאמר המקיף שהתכוון, אולי, לכתוב, אלא הסתפק ברשימה קצרה שחיבר באותו קיץ בוורשה על סיפוריו החסידיים של פרץ.¹² זוהי השתפכות נלהבת שעיקרה – שבח לפרץ על שהצליח להמחיש בסיפוריו את מלוא עומקה ומתיקותה של החוויה החסידית: 'לשירה כזאת פללתי קל הימים כלתה נפשי – והנה היא נצבת לפנינו בכל הודה ורומה, בכל טהרת קולה, בכל ישותה וממשה', מכריז ברדיצ'בסקי, והוא חותם את רשימתו בקריאה: 'הבו גודל למשורר הזה גם בחדול היובל'.¹²

להשלמת תמונת הקשרים בין ברדיצ'בסקי לפרץ יש לציין, כי זמן קצר אחרי נקודת־שיא זו ביחסיהם חלה הצטננות ניכרת משני הצדדים. ב־1902 החל ברדיצ'בסקי עצמו בכתיבה סדירה של סיפורים ומאמרים בידיש, ומצא את עצמו מחוייב להכריע בין שני נוסחי־מופת שהיו לפניו בספרות יידיש: זה של פרץ וזה של שלום עליכם. הנוסח שבחר לבסוף, בהשפעת שהותו הממושכת באותה שנה במחוזות נעוריו באוקראינה, היה חיקוי של רצף דיבורי עממי, הקרוב לרוח המונולוגים המדוברים של שלום עליכם ורחוק מכתובתו המסוגנת של פרץ.¹³ בעניין זה רשם ברדיצ'בסקי ביומנו: 'פרי יפה של השעות בדובובקה (עירית מוצאון היתה האחיזה בידיש והדרך לכתיבה העממית. בכך התמוטטה כליל כל גדולתו של פרץ, וחלה התקרבות פנימית ביני לבין שלום עליכם'.¹⁴ ואמנם, פרץ קידם את פני סיפוריו הראשונים של ברדיצ'בסקי בידיש בהסתייגות ואף בלעג, ברשימה עוקצנית שבה הצביע על הפער בין עמדתו האריסטוקרטית של ברדיצ'בסקי בספרות העברית, לבין 'ירידתו אל העם' בספרות יידיש, בה הוא כותב סיפורים 'בלשון השוק של באלטה'.¹⁵

ההתרחקות בין השניים התגברה כאשר ברדיצ'בסקי פיתח את תפיסתו בדבר היחסים בין עברית ליידיש, שעיקרה – שלילת מנהגם של גדולי הספרות היהודית לתרגם את עצמם מלשון אל לשון, בטענה כי הם פוגעים בכך בהתאמה האורגנית בין הלשון לבין העולם שאותו היא מתארת: 'שירתם אינה גדלה בשום שפה, היום יוציאו אותה עברית ומחר יהודית. אין הקורא העברי יודע, אם מה שנתון לו הוא דבר מקורי או העתקה, וגם הנותנים עצמם אינם יודעים זה עוד. וצר הדבר, כי פרץ המשורר היה ראש וראשון לקלקלה זו אצלנו'.¹⁶ מתוך אותה תפיסת־לשון הסתייג ברדיצ'בסקי ברבות השנים גם מסיפוריו החסידיים של פרץ, אותם שיבח לפנים במילים כה רמות. ברשימתו המאוחרת על סיפורים אלה, שנכתבה כבר אחרי

מותו של פרץ, ציין לגנאי את נטייתו להשליט את הנוסח המסוגנן שלו על העולם החסידי המתואר, ולפגוע בכך באותנטיות הריאלית שלו: 'המשורר (- -) מכניס יפי האמנות במקום תום ופשטות (- -) ואם אדם עומד לפנינו ומשיח, צריכים אנו לשמוע רק שיחתו בלבד, ולא שיחת המשורר עצמו'.¹⁷

עד כאן באשר ליחסי פרץ-ברדיצ'בסקי; אך המכתב שלפנינו מאיר במקצת גם את הקשרים בין ברדיצ'בסקי לדינזון. ראשיתם של קשרים אלה עוד בשנת 1890, כאשר ברדיצ'בסקי השתתף בשנתון אוצר הספרות, שדינזון היה סוכנו בווארשה, ועל רקע זה החליפו מכתבים ביניהם.¹⁸ בספרייתו של ברדיצ'בסקי שמור ספרו הנודע של דינזון יאָסעלע (1899) בהקדשת המחבר: 'לכבוד הד"ר י' בערדיטשעווסקי נ"ו / מאת מכברו כל הימים / המחבר'. נראה כי ברדיצ'בסקי הגיב על הספר במכתבו לדינזון, ומתח ביקורת על הבטים מסויימים בעיצוב דמותה של חינה, אימו של הגיבור. על כך באו הסבריו המפורטים של דינזון בחלקו האחרון של המכתב שלפנינו, המהווים עדות מעניינת ממקור ראשון על תהליכי היצירה שלו ועל שיקוליו האמנותיים. מסתבר גם, כי ברדיצ'בסקי הציע לדינזון שיתרגם את הסיפור לעברית, ועל כך מגיב דינזון בהרחבה לקראת סיום המכתב, ונימוקיו נגד תרגום הסיפור קרובים מאוד לעמדתו של ברדיצ'בסקי בסוגיית עברית-יידיש העתידה להתגלות כעבור שנה-שנתיים במאמריו שנזכרו לעיל (ראה הערה 16). בהחלט ייתכן, שעמדתו הנחרצת של דינזון, כפי שהובעה כאן, נגד טשטוש הגבולות בין עברית ליידיש, ונגד התרגום שתירגם מנדלי את עצמו לעברית, היתה בין הגורמים שהשפיעו על ברדיצ'בסקי בגיבוש תפיסת ההפרדה הלשונית שלו.

ברדיצ'בסקי הוסיף להתייחס אל דינזון בידידות ובהערכה לאורך שנים, וכמו סופרים אחרים ראה בו משענת נאמנה בכל הנוגע למעורבותו בספרות יידיש. כך, למשל, כאשר חיפש בשנת 1909 דרך להוציא לאור את כתביו ביידיש, פנה בבקשת עצה לשלום עליכם ידידו, שהפנה אותו מיד לכתובתו של דינזון, בצירוף מילות-שבח חמות:

'המומחה הוא יידי יעקב דינעזאהן, שהוא הדואג לרוב סופרי ישראל ומכניסם תחת כנפי המו"לים. מפיו כולנו חיים. והאיש הזה בודאי תדעוהו גם אתה, שאין כמוהו ליושר ולטוהר הלב. ולפיכך אם דבר לך את המו"לים, פנה אליו ושאל בעצתו, כי הוא יורה לך את הדרך הנכונה. בהשתדלותו נמסרו לדפוס כתבי שלי, כתבי פרץ ואש וברקוביץ ועוד, ובודאי לא ימנע את הטוב גם ממך'.¹⁹

ואכן, בעקבות עצה זו פנה ברדיצ'בסקי לדינזון בבקשה שיסייע לו 'בתור אב ופטרוך',²⁰ אך אין בארכיון סימנים למעורבות כלשהי של דינזון בהוצאת כתביו של ברדיצ'בסקי ביידיש, שהופיעו בוורשה בשני כרכים ב-1912. ייתכן, שנאמנותו המוחלטת ל"ל פרץ, שהסתייג נמרצות מכתבים אלה, מנעה ממנו להיחלץ לעזרה במקרה זה, וגברה על מחויבותו העקרונית לטיפוח ספרות יידיש וסופריה. כך מהווה המכתב הנדפס בזה, מלבד ערכו כתעודה לתולדות חייהם ויצירתם של י"ל פרץ ויעקב דינזון, פתח-הצצה לשלוש מערכות-יחסים מורכבות: בין

ברדיצ'בסקי לפרץ, בין דינזון לפרץ ובין ברדיצ'בסקי לדינזון. אולי יותר מאשר חשיבותו האינפורמטיבית, יש בו תרומה להמחשת האווירה הספרותית בסוף המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים, על המתחים והמגעים האופייניים בתוך המערכת הספרותית הדו-לשונית, ובין ראשי המדברים בה. המכתב מתפרסם כאן לראשונה, מתוך כתב-היד המקורי השמור ב'גנזי מיכה יוסף', ארכיונו של מ"י ברדיצ'בסקי בחולון. סיומו של המכתב חסר בארכיון. לשם הקלת הקריאה הוכנסו בו שינויים קלים בכתיב ובפיסוק. הערות המהדיר בגוף המכתב הובאו בסוגריים מרובעים.

יעקב דינזון אל מיכה יוסף ברדיצ'בסקי

4 באוגוסט 1901

[שורת הפתיחה מחוקה]

הייתי ימים אחדים אצל מר פרץ ידידנו באוטווצק²¹ ובשולי היום העירה מצאתי את מכתבך הגלוי והנני ממחר להשיבך עליו. בנפש חפצה הייתי נמצא לך להודיעך מכל מה שנודע לי מתולדותיו של פרץ, לולי גילה לי את אירצונו שיכתבו את הביוגרפיה שלו בספר. הוא אומר תמיד: 'פרץ בתור איש פרטי איננו כדאי שידברו עליו יותר ממה שמדברים איש על רעהו בין יושבי הקרנות, ודברים כאלה הגמה דברים של מה בכך לא לעזר ולא להועיל, ופרץ בתור סופר הלא די לו אם ידונו על יצירי רוחו ויניחו אותו להיות כאחד האדם בלבד!'

אינני דן אם צדיק הוא בדבריו אלה אם לא, אבל רצונו של אדם הוא כבודו, ומכיון שגילה לי את רצונו זה, לא אוכל להרשות לעצמי להודיעך את הפרטים הנודעים לי מתולדותיו, אשר לפי דעתי יש להם ערך נכבד לשית למו לב כשבאים אנחנו לדון את פרץ הסופר. אך לבלי לפטור ממך במאומה אספר לך דברים אחדים על אודות עירו שבה ראה חיים ובה נתגדל ונתחנך ויהי לסופר ומשורר בישראל.

הוא נולד ביום ל"ג בעומר תרי"א²² בעיר זאמושץ' אשר במחוז לובלין, עיר מצוינת בחכמים וסופרים שנולדו וחיו בתוכה זה דורות אחדים. די לנו להזכיר את ר' ישראל זאמושץ', מי שהיה רבו וחברו של מנדלסון וידידו של לסינג, את ר' י' אייכנבוים, הד"ר אטינגר, ר"י רייפמן, הר"א ארו ועוד.²³ כמדומה לי שאין זה מקרה בעלמא וכי ראוי לשית לב לסגולת העיר ההוליד ולגדל חכמים בקרבה זה דור אחר דור. פרץ מהלל את רוח הסבלנות בעיני האמונה והדעת השוררת בעירו מאז ומקדם. אין מפלגה אחת דוחקת רגלי אנשי מפלגה אחרת, מפלגות וכתות ישנן בעיר זאמושץ', יש בה לעתים קרובות ורחוקות גם ריב וקטטה בבתי המדרש והכנסת כבכל ערי ישראל, אבל מעולם לא רבו ולא התקוטטו בה לשם שמים, כי אם משום חלוקי דעותיהם בעיני הפוליטיקה, שבה עוסקים בני עירו במידה מרובה. מתקוטטים על דבר איזה רבי של חסידים, אבל גם קטטה כזו איננה לשם שמים, כי אם לשם הכנסתו של הרבי שרבי אחר רוצה לקפחה.

עד כמה גדול כוח הסבלנות בעיני האמונה שבעיר הזאת אספר לך עובדא שהוה בדידי [מעשה שהיה בי]: עם חסיד אדוק אחד נסעתי זה לפני שנתים בעגלה אחת.

מתחילה דימייתי שחסיד שוטה הוא הירא להסתכל בפני אדם רשע שכמותי. אבל אחרי שנתן לי שלום והחזרתי לו סיפר לי, כי בעל עסקים ובעל הבית הוא בעיר זאמושץ' וכעת הוא נוסע לוורשה לרגלי עסקיו, ושמת הוא מאד במקרה הבא לידו לבקר בוורשה את כל אנשי עירו הדרים בתוכה. וישאלני אם יודע אני אנשי זאמושץ' הדרים בוורשה – הגדתי לו, כי יודע אני רק את הסופר י.ל. פרץ, אבל מסתפינא [חוששני] כי אותו לא יאבה לבקר. – 'הלא הוא יצחק ליבוש'ל שלנו?' קרא האיש בעליצות נפשו, 'אותו אבקר ראשון לכל אנשי עירי שבעיר ורשה!'

– ולא איכפת לאדוני שאפיקורוס הוא יצחק ליבוש'ל שלכם? – שאלתי לתומי. – אפיקורוס... הבל הבלים! ומי הגיד לך כי אפיקורוס הנהו? יודע אנכי אותו מדמי ילדותו, אך בעל מוח. בעל מחשבות ובעל דמיון כביר הוא, בעל לשון נפלא המושך לבבות ממש באמרי פיו, סגולות יקרות רבות יש לו ולפיכך הנהו מה שהוא... לא ברצונו של אדם תלויה אמונתו ומנהגיו את אלקים ואנשים כי אם באלה המחשבות המתרוצצות במוחו לשאול שאלות שאין עליהן כל תשובה כלל; ואף ליבוש'ל שלנו אינו יודע מאין באות המחשבות להטרידו ולאן הן הולכות, אבל יודע הוא, שמחשבותיו אלה אינן נותנות לו לחיות כמוני, להתנהג כמוני ולהיות כמוני – ואסור לי לדון אותו ולאמר כי אפיקורוס הנהו, כל זמן שלא הגעתי למקומו, רצוני לאמר: כל זמן שלא נסיתי במחשבות כאלה המטרידות אותו. אבל היודע אדוני מה שלבו של ליבוש'ל אומר לו? לבו אומר לו בכל עת ובכל מקום, בצאתו ובבואו בשכבו ובקומו: 'ליבוש'ל, נולדת להיות יהודי והנך יהודי, יהודי תהיה כל ימך, וככל היהודים תבוא גם אתה בקבר אל אבותיך היהודים הצדיקים והתמימים ז"ל ושם יתורצו כל קושיותיך ואבעיותיך ולא תוסיף לדאבה עוד!' וזה הוא העיקר מה שהקב"ה שואל מאיתנו! רחמנא לבא בעי [אלהים דורש ללבב], ואין אדם נתפס על מחשבותיו הבאות מאליהן ואינו יכול להתגבר עליהן ולגרשן מלפניו. ומאחרי שכן הוא לפיכך הנהו ליבוש'ל שלנו, אהוב ונכבד בעינינו אנשי עירו ומולדתו ובכל לבנו אנחנו אוהבים אותו על לבו הטוב המלא אהבה רבה לעמו וחמלה אין קץ לכל הנברא בצלם!

לא הייתי מספר עובדא זו אם היה החסיד הזה כאיש פרטי ובודד בדעתו זו, אבל במשך הזמן היתה לי שיחה כזו עם עור רבים מאנשי זאמושץ' וכמשפטו של החסיד היה כמעט משפט כולם ואיזכר, כי באמת מצוינה היא עיר מולדת סופרנו הנעלה ברוח הסבלנות שאין דוגמתה בכל ערי ישראל.

סבלנות מצוינת כזאת לא עברה, לפי דעתי, על משוררנו בלי תוצאות נכבדות על התפתחות כשרונו והלך נפשו. בה נמצא את הסיבה שלא תאר לנו ה' פרץ בציוריו איזה בחור הנרדף על שאיפתו להשכלה. אין בכל ציוריו רדיפה מצד היראים והחרדים את המשכילים והחופשים בדעות שבעיר, ואין זלזול הורים ומורים מצד אלה האחרונים, ככל אשר היו מעשים בכל יום בכל ערי ליטא ופולין זולתה, אף שפרץ החל לכתוב ולחזות חזיונות באותו הזמן והפרק בדור זה, שמלחמת האמונה וההשכלה הרבתה חלליה בכל תפוצת ישראל ולא חדלה פה ושם מכל וכל גם היום. רובם של בחורי הישיבה, שאותם תאר לפנינו בציוריו הרבים, המה חקרנים במקצת שאיכפת להם, אם בעל בחירה חופשית הוא האדם או רק גרוץ ביד החוצב

בעלמא. בחוריו אינם מתווכחים על אודות ביצה שנולדה או שלא נולדה או באיזה סוגיא דרבנן, אבל מתווכחים המה תמיד על ענינים עיוניים שבספרים כמו"נ, העיקרים והעקדה.²⁴

סבלנות כזאת נתנה לו היכולת גם אחר כך להיות תמיד מעורב בין הבריות, להסתכל ולהתבונן בכל פינות העם, בכל המבואות החשכות, מה המה החיים ומשאת נפש של העם, הליכותיהם של הכתות השונות, אהבתם ושנאתם, שמחתם, עצבם ורגזם כל הימים. כספוג היה לבלוע אל תוכו כל חזיון שראו עיניו וכל הגה ושיחה ששמעו אזונו, ולבו מלא בקרבו אהבה וחמלה לאלה האובדים והנדחים, ומחוה נתמלא רעיונות ומחשבות, שאלות וקושיות, תחבולות ועצות גם תקוות אין קץ – 'כשניגש אני לכתוב, אמר לי פעם אחת, אינני חושב ואינני יודע, עלפי רוב, מה לכתוב, אבל באחזי את עטי בידי חש אני כאילו נפתח במוחי איזה צינור סתום והנני אך פולט מה שבלעתי אל תוכי באותו הזמן שהייתי מתהלך בעירי לאורכה ולרוחבה וכל מעשי האנשים בתוכה נגלו לפני כיריעת השמים לספור את הכוכבים הקטנים והגדולים, המאירים והמתנוצצים בחשכת הלילה... ומה אהבתי אז את הכוכבים! כוכבים זרועים במרחבי אין קץ היו בעיני גם כן כל אחי אנשי עירי הקטנים והגדולים, הקרובים והרחוקים, ואנכי ספרתיים ומניתיים, ולא שבעה עיני להתבונן עליהם ולהסתכל ולחדור אל בתי נפשם, ולא ידעתי עונג גדול מהעונג שהתענגה נפשי להתערב עם הכוכבים האלה ולחוש גם את נפשי בקרבי על ידם... אך פולט אנכי מאליו אותם הרשימות שנרשמו במוחי, אבל באותה שעה שוכח אנכי את נפשי, זמני ומקומי היום, והנני שב לחיות עוד הפעם החיים שכבר עברו ואינם. מתים עולים מקבריהם וחיים לפני שנית ואני בתוכם כאילו לא נברא ולא נעשה מאז ועד היום מאומה. אינני כותב כלל בשעה כזו. אבל חולם חלום בהקיץ, נושא ונותן, מדבר ומתווכח, הולך ורץ, חש ומרגיש, שוחק ובוכה ככל אשר עשיתי וחשתי באותם הימים שהעליתים מבלי משים מקברם לחיות לפני ולחיות גם אני לפניהם בכל נפשי וחושי בי'.

ואמנם כן הוא ידידי, מבשרי חזיתי זאת, כי גם אנכי סופר חוזה חזיונות אני ומה שאירע לפרץ בעניין זה אירע גם לי לא אחת. אינני יודע אם למעלה יתירה או כחסרון לא יוכל הימנות ייחשב זה לנו, אבל כן הוא, ולא עלינו לדון על זה כי אם לאלה הבקיאים בתורת חיי הנפש של אדם לכל חוקיה ופרטיה הרבים.

לבו ונפשו של פרץ מלאים אהבה רבה לכל אחיו היהודים בכל אשר הם, הוגה הנהו כבוד ויקר לדתו ולכל מנהגי עמו. לבו מלא דמעות וצער אין קץ על סבל הגלות, על העניות המנוולת את אחיו הנאהבים והנעימים לו, אבל מלא הוא גם תקוות טובות לעתידנו שהוא מאמין בה!! וחווה חזיונות בעיני רוחו לימים רחוקים, ולכן הוא רב לפעמים את ריב עמו ותקוותיו עם העם בעצמו.

יש שיוליכנו שולל באחד מסיפוריו לחשדו במה שאין בו. כל קוראי ה'שטר״מל' שלו²⁵ לא יוכלו לחשוב אחרת, כי אם שונא הוא פרץ את הרבנים והרבנות, וכי לועג הוא לשומרי מצווה ודת ומצדיק את הפריצות, פריקת העול וכדומה. אבל באמת לא כן הוא. היד שכתבה את ה'שטר״מל' כתבה גם כן את סיפוריו 'הרבנית מסקולע', 'הרב מיארטשעוו', הרבי מבריסק, וכל אותם הרבנים שעליהם מספר

ר' יוחנן המלמד על-פי דרכו.²⁶ לא את הרבנות הצנועה והתמימה הוא שונא, כי אם את השטריימל, שאינה הולמת לרבים ממורינו בימינו אלה, ובשביל השטריימל שהם עוטרים לראשם תקפה ידם על הציבור, ואינם חסים לאובדים ונדרחים, להקל מכושל את עול החוקים שהמה מכבידים יותר ויותר בכוח השטריימל של-בערל קאַלבאַס. רבנים עוטרים שטריימלעך לא ידע ולא ראה בהיותו בעירו אך מצאם והכירים פה, ועסק לו עמהם יום יום בחדר הקהל ואיננו מוצא בהם לא רוח תורה וחכמה כי אם ריח של פקידי הרשות לא טובים ולא גרועים מכל פקידים אחרים שאינם עוטרים שטריימלעך ואין כוחם יפה בשביל כך ככוח אלה המשתמשים בשטריימל של בערל קאַלבאַס. עליהם שר את שירו 'פֿון יחזקאל' (פּאָעזי 24-26)²⁷ ולכלות כל חמתו בהם בעדנא דריתחא. לא נתקררה דעתו עד שכתב את ה'שטריימל', אבל חלילה לו לפרץ ללעוג על הרבנות בכלל ולהצדיק את הפריצות בעמנו.

אומרים שאיננו ציוני, ויש שמוסיפים ואומרים שמתנגד הוא לציונות. גם זה אך בדותא היא, שקר שאין לו כל יסוד. איננו נשבע ועומד לדגל הציונים רק שלא להצדיק את אלה המעמידים עתה את כל עניני עמם על אחת. אבל הציונות במובנה הזך מתאימה עם כל תקוותי לעמו. מאמין הוא בנצח ישראל, בקיומו בהווה ובעתיד, ולראות בעיני בשרו או רק בעיני רוחו את עמו חי חייעם על ארצו ומולדתו הלא היא משאת נפשו מאז עמדו על דעתו, ואיך יתנגד להציונות כשהיא לעצמה? אבל לא השם ציוני הוא עיקר לו, כי השם אך מגביל ומצמצם במידה ידועה את האיריאל, ובראותו את נושאי השם הזה אשר לפניו יגרע ערך השם הנכבד הזה עוד יותר בעיניו, ואיננו יכול לייחד את כבודו בקהלם. מלבד אלה, איננו יכול להסיח את דעתו מן ההווה בשביל העתיד המוטל בספק, איננו יכול להאמין במה שאי אפשר לו להאמין, ואחרי כל אלה איננו יכול לעבור בשתיקה נאה כשהוא רואה מום ופחת בציונים במקום זה ובשעה פלונית. שונא הוא את הציונים שנבדלו מתוך העדה בתור חברי חברה אחת שאין לאחרים חלק בה.

ירא הוא מפני הציונות שלא תהפך למושג כתה חדשה בעמנו, אבל הציונות שיש בה אך קיבוץ גלויות ותחיית הלאום בלי הפריד בין אחים בשמות נפרדים ונרדפים, ציונות של כל ישראל, היא התקווה שתחייהו ואשר אליו הוא נושא את נפשו ובכך אך ציוני הוא, וציוני הוא משום שעברי לאומי הוא, ואין כל הבדל בין הלאומיות האמיתית!! והציונות האמיתית כי אם השם בלבד.

זה הוא פרץ של עכשיו וזה היה פרץ של עשרים שנה מלפנים מאז מצאנו איש את רעהו ולא נתפרדה עוד חבילת אהבתנו מאז ועד עתה.²⁸ עשרים שנה לא זזה ידי מתוך ידו ממש ובכל משך הזמן הרב הזה לא היה מקום ורגע שיעלה על לבי לחשוב אחרת מכל מה שהשמעתין בזה. כן ידעתי לפני עשרים שנה וכן יודע אני אותו היום, כי אין חליפות לרוחו לחשוב אחרת, לעשות ולפעול אחרת מאשר חשב ופעל מאז ועד היום. במשך השנים הרבות שכאח אני מתהלך עמו היו לי גם רעים רבים אשר אהבתים בין הסופרים שבזה ושבערים אחרות, אבל בכמה מהם טעיתי וכמה היו לי לתלמידי חכמים שאין תוכם כברם. כמה חליפות ותמורות ראיתי ברוחם ובמעלליהם, ורק פרץ ידידי הוא כמעט האחד, שנותר לי בעצם תומו וטהרו כמו שמצאתיו והכרתיו בראשיתו, אף שינוי כלשהוא לא מצאתי בו מאז ועד עתה.

מעולם לא התרגזתי עליו ועל מעלליו, כי לא הרעישו מעולם את לבי באיזה חידוש שלא פללתי לראות בו. אף כי מפליא לעשות כפעם בפעם בצירוי הנראים כמו חדשים מקרוב באו.

זה הוא פרץ של עכשיו, פרץ הסופר הנודע לתהילה לכל המכירים את ערכו בספרותנו, אבל כל תהילתו הגדתי לו כמו פי גם אז, בשעה שקראתי את סיפורי בכתביד ולא ידע ולא הכיר עוד איש ערכם הנעלה.

מי ומה היה פרץ בימי ילדותו וימי נעוריו, נוכל לשער ולתאר לנו ככל מחשבותינו עליו, אבל אין פרץ בעצמו מרבה לספר מהימים ההם ואינו רוצה שיספרו אחרים עליו. ושמה תאמר שחושש הוא שלא תבייש ילדותו את זקנותו אינך אלא טועה. הוא היה ילד מאושר, נולד על ברכי הורים נדיבי עם, לא ידע מחסור ועוני מימיו, ובהיותו נער היה יפה מראה ויפה עינים, אהוב ונחמד לא רק להוריו שלא גרעו עיניהם ממנו, אבל גם לכל אנשי עירו שהתברכו תמיד בו, בשכלו החד, בדיבורו הנעים ויהללוהו וירוממוהו על טוב לבו, לתת את כל אשר לו לכל עני ורעב. בילדותו למד בחדר מלמדו ר' בערל קניפ, הנזכר וככל אשר נזכר בסיפורו 'מה היא נשמה' (ערצעהלונגען און בילדער, 11-24). באותו הזמן כבר החלה רוח השירה לפעמו, ויהיה חושב מחשבות רבות, חולם חלומות בהקיץ, ויתקלסו חבריו בו על מחשבותיו ועל חלומותיו.

עיר מולדתו זאמושץ' היתה בעת ההיא מוקפת חומה בצורה עם שערי ברזל ונחושת. כיושב כלא היה בעיני עצמו בעיר הזאת, רוחו נשאתו תמיד הלאה הלאה אל השדה ואל היער אשר מעבר להחומה. שם במרחביה אין קץ, אין חומה אין גבול, שם לא נשמע צלצל כושרות ושלשלאות ככל אשר שמעה אזנו בכל בוקר וערב בשעה שהסירו ושהמתיחו את הגשרים אשר מעל התעלות העמוקות שלפני כל שערי החומה הבעורה. הלך נפשו אותו הזמן הוא מזכיר בצירוי 'משיחיס צייטען' (מעשה: ליק, 102-109). בצאתו מחדר רבו למד כבן בעל בית בבית המדרש. שם החל לעיין בספרי המחקר, ועוד בזמן מה מצא אוצר ספרי חול באחת העליות שבעירו ויקרא מכל הבא בידו בעזרת חבריו בני הישיבה, ומנפשו. כשהיה בן שמונה עשרה שנה ואביו ירד מנכסיו הכירו הח' ר' גבריאל ליכטנשטיין ויקחהו לוורשה ויאמצהו כבן לו, גם את בתו נתן לו לאשה, אבל הזיווג לא עלה יפה ואחרי שילדה לו אשתו בן, קיבלה ברצונה, שלא בהסכם אביה, גט פטורין ממנו. יראת אלהים היתה אשתו יותר מדי ולא יכלה לשבת בכפיפה אחת עם איש כפרץ אשר את רוחו לא תיכנה ולא הבינה אותו. חותנו הוסיף לאהוב אותו גם אחר כך בחיבה יתירה ולא נפרד ממנו עד יום מותו (אעירך, כי על הדברים האלה תעבור בשתיקה, אולי משום כבודו של בנו היחיד ומשום כבודה של אותה האשה שהיא אם בנו ושהיא חיה עתה בוורשה אחרי היותה לאשה לאיש נכבד ירא ה' מרבים).

בשובו אחרי פטירת חותנו הראשון לעירו היה לעורך דין וטוען פרטי בבית המשפט, ויחי חיים של עושר וכבוד, כי אהוב היה לאנשי מקומו על יושרו ואמיתו וישתכר הרבה, ויהי ביתו פתוח לרווחה לכל הבא להנות משולחנו ומכל מה שברך ה' את ביתו. אז נשא את אשתו השניה שלא ילדה לו עד היום. כשש שנים חי חי שלוזה ורב פעלים בעירו, עד שהלשינו עליו, כי חופשי הוא בדעות בעניני המלכות

ויצא דינו לשלול ממנו את זכותו להיות עורך דין פרטי. בעת ההיא כבר היתה חליפת מכתבים בינינו, ובאחד הימים הופיע פתאום בכיתי ויספר לי את רוע ענינו, וכי בא הנה לבקש עבודה ושכר, כי לא נותר לו מימיו הטובים אף פרוטה אחת לחיי שעה. באותו הזמן החל אחד העשירים שבזה לאסוף ידיעות סטאטיסטיות מחיי היהודים בערי פולין, ויהי גם פרץ אחד מאלה שיצאו בשליחות העשיר לאסוף את הידיעות ההן.

באותו הזמן הוצאתי את שלושת סיפורי 'המשולח', 'מה היא הנשמה', ו'הבטלן המשוגע', בשם בעקאנטע בילדער,³⁰ אבל עוד לא איכשר דורא לסיפורים כאלה וכל כספי שהשקעתי בהוצאה זו עלה לטמיון. כשנה תמימה נסע פרץ מעיר לעיר ויאסוף ידיעות נכונות ויותר אמיתיות מכל יתר המאספים, וימצא חן בעיני העשיר, ובהשתדלותו נתקבל לכהונה בבית הוועד לעדתנו פה, שהוא עובד בו עבודתו עד היום. ממסעותיו בעיר פולין הביא איתו את 'ציורי המסע' שלו, וגם אנכי כתבתי בעת ההיא את סיפורי 'הערשעלע' ונחליט להוציא לאור מאסף ספרותי בשפה המדוברת בשם דיא יודישע ביבליאָטעק. בעבודתנו זו פעלנו למצער, כי החלו רבים (שלא ידעו עד אז כי אפשר לכתוב ענין ספרותי בשפה המדוברת) לשום לב להסיפורים והמאמרים שבאו במאספנו. שלושה כרכים בני עשרים וחמישה בויגען [גליונות־דפוס] יצאו על ידנו ונשבע רצון מאת קוראינו שרבו בכל יום יותר ויותר.³¹ בעת ההיא נהפך גם עלי הגלגל ואחי אנוס לצאת מוורשה ולהשתקע בקייב כשלוש שנים רצופות, ובלעדי החל פרץ להוציא את העלים של יום־טוב שלי³² וירכוש לו אוהבים רבים מצד אחד ואויבים מחרפים ומגדפים אותו מצד השני. ובשובי לוורשה מצאתיו עייף ויגע כאילו לא האמין בכוחו עוד. בקייב ובהגליל התבוננתי על החסידים דהתם, למדתי דעת את שיטתם ואופן חייהם, ואספר לפרץ הרבה סיפורים נאים בעלי־פה ואלה העלה בספר תיכף ויצאו סיפורי הנחמדים מחיי החסידים. ומני אז היה למעיין נובע כותב סיפורים וחזיונות כמעט בכל יום. לחוג את חג יובלו עלה על לבי ועל לב אוהביו הקרובים רק בשביל החפץ להוציא את כל סיפורי הנפזרים בספר אחד. פרץ התנגד מתחילה לחפצי זה, אבל נאות לי אחרי הוכחות נכונות, שלא לכבודו כי אם לתועלת הספרות והקוראים כל כוונתי. היובל עלה יפה באופן שלא יכולנו לשער בנפשנו אף משהו מכל הכבוד שחלקו לו מקרוב ומרחוק. ולי מה יקרו כל הברכות וההודאות שהביאו לו בני ציון מכל אתר ואתר, כאילו הרגישו כולם כי ציוני הוא פרץ, ציוני אמיתי כמו שהוא באמת וכאשר נפשי יודעת מאד. היטיבו הציונים לעשות. הוא התרגש כל כך מברכתם עד שזלגו עיניו דמעות, ורושם אדיר וחוק השאיר היובל הזה בנפשו אשר תוצאותיו תהיינה פוריות ולמען ציון לא יחשה.

מכל דברי אלה תוכל לעשות לך מושג קל מתולדותיו של פרץ ככל הטוב בעיניך וככל הצריך להענין אשר לפניך. יודע אני כי אין הפרטים האחדים מספיקות לכתוב עלי־פיהן ביוגרפיה של סופר נכבד שכמותו, אבל גם אתה, כמדומה לי, אין כוונתך לספר בפרוטרוט את כל תולדותיו, כי אם לדון על תולדותיו בכלל – ויותר מאלה לא אוכל גם כן לכתוב לך במכתב אחד בלי כל הכנה קדומה לזה. ומה גם בדעתי כי בעשותי זאת אחטא לרעי ועשיתי מעשה שאין רוחו נוחה הימנו.

באחרונה אעירך, כי באהבה רבה וחיבה יתירה נושא ה' פרץ את שם אמו על שפתיו. לפי דבריו אצלה מרוחה עליו, כי מטבעה היא בעלת רגש דק לכל הטוב והיפה, ומשוררת היא באין אומר ודברים, אף בלי נשמע קולה בשיר ומליצה, ובכל זאת כל חייה המה אך שירה אחת, שיר שבח והודיה לבורא עולם ברחמים רבים, ולכן גדולים הם גם רחמי לבה הטוב לכל מה שחי וקיים, לכל מה שצמח ופורה, ונפשה מתנשאת אל על בראותה את השמש בצאתו ובבואו. ומי שלא ראה אשה זו ברגעי עליצות נפשה על הוד הטבע בשמים מעל ובכל הקרוב וסביב לה מתחת לא יבין את השיר הגבוה והעמוק שבנפשה פנימה.

את מאמריך בהשילוח עוד טרם קראתי,³³ כי אינני מקבל את השילוח ועלי ללכת לבקשו ולקרוא את דבריך אצל חברי. כשאקרא אולי אשמיעך את הוות דעתי אם אך נחשבה היא בעיניך.

עתה הרשני להשייבך על דבריך אלי. התודה לך, ידידי, על מחשבתך הטובה על סיפורי שהמצאתי לך.³⁴ משפטך נכבד בעיני תמיד ולפיכך המצאתי את סיפורי לך שתשמיעני את הוות דעתך, ובכל זאת לא צדקת הרבה באמריך כי כאי טבעית נראית לך הנהגתה של חיינה לפני השופט ועורך הדין, והנך אומר שאך פה היתה פתאום לדברנית ומזכירה לאדם מומו. ותשכח כי דברנית היתה חיינה זו בכל מקום, דברנית מתחילתה עד סופה, ובשביל זה הלא קראוה 'חיינה המגדת' ואף אמנם ירושת אביה היה לה כוח לשונה הנמרץ, הדיבור והמחשבה כאחד. הלא אביה היה כפי המסופר ר' יוסף המגיד, הדרשן הנפלא אשר משך לכבות אחריו בכוח לשונו, ובכן לא היתה חיינה בתו מעיקרה כאחת הנשים הפשוטות. ולוא חיות בעיר ליטא ולמדת לדעת את הנשים הדברניות והמלומדות כי עתה לא נראתה לך הנהגתה של חיינה בבית המשפט לאי טבעית. אשה כחיינה ידעתי וכמו חיה היא ניצבת גם עתה נגד עיני רוחי בשעה שראיתיה פעם אחת בתשעה באב בבית מועד לכל חי והיא קוראת שלום לשוכני בתי חומר לקרוב ולרחוק. תיול כטל אמרתה וכפלג מים רבים משתפכים דבריה בנשאה קינה על הריסת ירושלים על חרבן בית המקדש ועל צערם של הבנים היתומים העזובים שנגלו מעל שולחן אביהם. וכל זה בלשון לימודים ובמליצה נמרצה כאחת הנביאות שהיו בישראל. זוכר אני שלא רק אנכי כנער תמים בעל לב רך ורגש ככיתי רב בכי אבל גם כל העובר עליה קטן וגדול נצבו כמו נד ולא זוו ממקומם עד שכלתה אותה האשה את קינתה המרגזת ועיני כולם זלגו דמעות. ולא אחת היתה בעירנו, עוד רבות ידעתי אשר לשונן היתה תמיד כחרב חדה מדי דברן את אויביהן בשער וכעין אלה היתה גם חיינה המגדת אם יוסעלע גיבורת סיפורי. ואילו היתה אשה כזו ניצבת לפני שופט כרחל נאלמה, היה כל המחזה אי טבעית באמת, כי אין זה מזגה ודרכה כל ימיה.

הנך אומר שמהראוי והנכון כי אתרגמו לעברית. אל תחשב לי כיוהרא אם אודה לך כי נקל לי הדבר לעשותו, אבל שואל אני אותך בשביל מה ולא יזהה חפץ אעשה כזאת? כתבתי את סיפורי מתחילה שיבינוהו אלה שאינם שומעים עברית. האם לא תהיה עבודתי זו כעשיית שקר בנפשי לתרגמו לעברית למען יאמרו עלי חברי כי רב כוחי לכתוב גם כן עברית? קובל אני תמיד על ר' מנדלי שלנו השם כפעם בפעם לתרגם את יצירי רוחו בשפה המדוברת לעברית. כהשחתת עמל זומן לבטלה

נראתה לי עבודתו זאת. שואל אני מה העבודה הזאת לו? כלום נמצא אחד מקוראיו העבריים שלא קראו את ספרי ר' מנדלי במקורם הראשון? ולמי הוא עמל? על חכם ותיק וטוב טעם שכמותו אמנם יש להתפלא איך לא יחוש כמה הוא מפיג טעמו ונימוקו שבלשונו הזהב ובדיוקיו הדקים בשעה שהוא מריקם מכלי אל כלי, הלא אך מעשה ידיו הוא מחבל! קורא אנכי גם את תרגומיו אבל אחרת אני מוצא בם, כי לא יעמוד עוד לא הטעם ולא הריח שהיו במקורם הראשון בתרגומיו. המבין יחוש, ומי שאיננו חש זה אתה הוא שלא חש כל עיקר גם בקראו את סיפורי ר' מנדלי בלבושם הטבעי. כעת הנהו מתרגם את סיפורו הנחמד והיותר חביב לי את פישקע דער קרומער (פישקה החיגר) בשם ספר הקבצנים.³⁵ מלבד מה שמצטער אנכי בראותי כי תש כוחו של ר' מנדלי כביכול ואין תרגומו זה נדמה בלשונו הזהב להחולכים לפניו, מצטער אנכי שבעתיים לראותו כמה הוא נואל לתת לסיפורו היפה אך טעם לפגם ולא עוד. הגידה בהן צדקך, אם אך בעל חוש טעם הנך, האם נתקררה עתה דעתך בקראך את תרגומו אחרי שקראת את פישקע זה בשפה המדוברת כמו שנברא מלידה וממחשבה?

אינני קובל על אותם הסופרים הכותבים את סיפוריהם מתחילה בעברית. יכול היות כי הסופרים האלה אינם שומעים את שפת אחיהם ואחיותיהם עד שמתרגמים המה לעצמם לעברית. יש אולי סופרים כאלה החושבים, הוגים וחולמים עברית, ולהם נאה לספר עברית, אבל אינני מנגועי חוש השמע או מברוכי ה' אלה. הוגה, חושב וחולם אני אך בשפת אמי אחי ואחיותי וכשבא אני לספר ולתאר את חיי אחי ואחיותי, את שיחותיהם, מלחמת חייהם ומשאת נפשם, הנני מספר ומתאר ככל אשר ראיתם וככל אשר שמעתי אותם משוחחים איש לרעהו או איש איש לנפשו.

אוהב אני את שפתנו העברית לא פחות מכל דורשי הרחבתה והחפצים להחיותה. יודע אני את ערכה הרב והכביר לקיומנו בעבר ובעתיד ולא אוכל לתאר לי איך היינו ללאום חי וקיים מבלי ידיעת שפתנו זו, ולכן לא ניסיתי מעולם לכתוב בשפה אחרת מכתבי ידידות או מכתבים מענייני הספרות לחברי השומעים עברית, אבל האמינה לי, אחי, כי בכל עת שניגש אני אל העבודה לכתוב גם סיפור עברית אני חש כמו מוסר כליות בקרבי על עשותי שקר בנפשי בחפצי זה, וכמו קול קורא אני שומע בוקע ועולה מלבי: 'לא לאחיך ולאחיותיך אשר צרתם נגעה אל לבך אתה כותב כי אם לרעיך ולחבריך הסופרים כמותך אתה עמל וכל זה בשביל שבסודם תבוא נפשך ובקהלם יחד כבודך. אין עסק לך עם אלה אשר דבריך יהיו למו לנוחם בצרה ולאבוקה בחושך!' ולכן אני אומר: יאמרו חברי עלי מה שיאמרו, אני את נפשי אשמור. ומה לא יתן איש בעד נפשו? בכל חפץ לבי אני נותן את הכבוד הראוי לסופרינו העבריים

[כאן נקטע המכתב]

- 1 ראה מאמרו 'בא והולך' על מ"ז פיארברג, לוח אחיאסף, כרך ז', לשנת תר"ס, ומאמרו 'דור דור', על לילינבלום ופרישמן, לוח אחיאסף, כרך ט', לשנת תרס"ב.
- 2 ראה: יוסף אורן, אחד העם, ברדיצ'בסקי וחבורת 'צעירים'. איגרות ופשוטן (1891-1896), הוצאת יחד, ראשון לציון, תשמ"ה, 80.
- 3 ראה: שמואל ורסס, 'החסידות בעולמו של ברדיצ'בסקי', סיפור ושוורשו, הוצאת אגודת הסופרים ליד מסדה, 1971, 111; וביתר פירוט במאמרי: "ספר חסידים" – נקודת המוצא לסיפורת של מ"י ברדיצ'בסקי, ספר יצחק בקון, הוצאת אוניברסיטת בן-גוריון, באר-שבע, תשנ"ב, 117-135.
- 4 הציטטות ממכתבו של ברדיצ'בסקי (שלא שרד), כלולות במכתב-תשובתו של דרויאנוב אליו מיום כ' בכסלו תרנ"ה (גנזי מיכה יוסף).
- 5 לפי תכנית-הפעולה של הוצאת 'תחיה', השמורה בארכיונו של ברדיצ'בסקי (תיק 'נחזרים' א.161).
- 6 י"ל פרץ, 'מכתבים למיכה יוסף ברדיצ'בסקי', מאזנים, כרך ה, תשרי-חשוון תרצ"ט, 93-95.
- 7 א"ר מלאכי, 'פרץ וברדיצ'בסקי', הדואר, שנה ל, גל' 25, י"ד בניסן תשי"א, 479-480; גל' 26, ו' באייר תשי"א, 532. וראה גם: נחמן מייזיל, י.ל. פרץ ומי. ברדיצ'בסקי, י"ל פרץ וסופרי דורו, ספרית פועלים, מרחביה, 1960, 379-386. על הדומה והשוונה בגישתם לחסידות ראה: David C. Jacobson, 'Neo-Hasidic Tales: Micha Josef Berdyczewski and Y.L. Peretz', *Modern Midrash*, State University of New York Press, Albany, 1987, 17-43.
- 8 הרשימה פורסמה לראשונה בדבר, 14.11.1947, וכונסה בכל כתבי ג. שופמן, כרך רביעי, הוצאת דביר ועם עובד, תל-אביב, תש"ך, 182-183.
- 9 על כך סיפר ברשימתו 'ורשה בשנת תרס"א', העולם, 6.1.1931, שכונסה שם, 99-100.
- 10 צילום ההקדשה פורסם בגנזי מיכה יוסף, בית דבורה ועמנואל ע"י הוצאת רשפים, חולון, תשמ"ו, 63. ההדגשה במקור.
- 11 על יחסי פרץ ודינון ראה: מייזיל (לעיל הערה 7), 302-314. דינון היה ידוע בחוגי הסופרים בניטינו להרבות במכתבים ארוכים. שמואל ניגר אף העלה את הסברה, שנטייה זו באה לפצות על כך, שבשנותיו המאוחרות הוא פירסם משלו אך מעט. למעשה חלה אצלו הפסקה כמעט מוחלטת ביצירתו. ראה ש. ניגער: 'דינעזאן דער בריוושריבער', שריפטן, הארבסט 1919, 26-28 [פגינציה נפרדת].
- 12 מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, 'קרית ספר. א: דברי זמר', ספר השנה, ג, תרס"ב, 264-267.
- 13 ראה בפירוט במאמרי: "לכבוש את רוחי מול רוח העם": ראשית כתיבתו של מיכה יוסף ברדיצ'בסקי ביידיש", דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, חטיבה ג, כרך שני: היצירה הרוחנית היהודית, האיגוד העולמי למדעי היהדות, ירושלים, תש"ן, 315-322.
- 14 מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, 'מסע הכלולות. פרקי יומן 1.4.1902-1.12.1902', תרגם מגרמנית יצחק כפכפי, גנזי מיכה יוסף, קובץ ד, בית דבורה ועמנואל ע"י הוצאת רשפים, חולון, תש"ן, 31.
- 15 י"ל פרץ, 'הליכה אל העם' (1902), תרגם שמשון מלצר, כל כתבי י.ל. פרץ, הוצאת דביר, תל-אביב, כרך עשירי, ספר ראשון, תשכ"ב, ע-פ.
- 16 מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, 'אחת ושתיים', הצפירה, 27.8.1903. כונס בתוך כל מאמרי מי"ב, הוצאת עם עובד, תל-אביב, תשי"ב, קפר. ביקורת מפורטת יותר על פרץ בסוגיה זו מצויה במאמרו 'טשטוש הגבולים', נתיבות, תרע"ג, 330-332. כונס: שם, קצא-קצב.

- 17 מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, 'ספרים על החסידות', התקופה, ד, תרע"ט. כונס: שמ, רנו-רנח.
- 18 ראה גלויה מדינון בוורשה לברדיצ'בסקי באודסה מהושענא רבה תרנ"א (ספטמבר 1890), השמורה ב'גנוי מיכה יוסף'.
- 19 מכתבו של שלום עליכם לברדיצ'בסקי מסנטוריום סט. בלז'ין, 30.8.1909 (גנוי מיכה יוסף).
- 20 מכתבו של ברדיצ'בסקי לדינון, 1.10.1909, ארכיון דינון בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. טיוטת המכתב שמורה ב'גנוי מיכה יוסף'.
- 21 אוטוֹצֶק – יישוב הקרוב לוורשה, הירוע בבתי הקיץ והמרפא שלו.
- 22 זה תאריך הלידה שהיה מקובל בחייו של פרץ, ולפיו נחוג יובלו, אך בירורים חדשים העלו גירסאות נוספות בעניין זה, וכיום מקובל להניח שפרץ נולד ב'1852. ראה: ש. ניגר, י.ל. פרץ, חייו ויצירתו, תירגם שמשון מלצר, הוצאת דביר, תל-אביב, תשכ"א, טז. וכן: ג. קרסל, 'פרץ, יצחק ליבוש', לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים, כרך ב, ספרית פועלים, מרחביה, תשכ"ז, טור 693.
- 23 האישים הנזכרים הם: הסופר והחוקר ישראל זאמושץ' (1772-1700), מחלוצי ההשכלה בגרמניה; המשורר והמתמטיקאי יעקב אייכנבוים (1861-1796); המשורר והמחזאי ביידיש שלמה אָטִינְגֶר (1803-1856); חוקר ספרות ישראל יעקב רייפמן (1818-1894); עורך המליץ אלכסנדר צרברובים, המכונה ארז (1816-1893).
- 24 ספרי ההגות הנזכרים הם: מורה נבוכים לרמב"ם, ספר העיקרים ליוסף אלבו וספר עקידת יצחק לרבי יצחק עראמה.
- 25 הסיפור 'דָאָס שטרעמל', שהיה מקובל ביותר בזמנו בחוגי הראדיקלים היהודים למיניהם דוברי יידיש, הוא מונולוג של פרוון המתקין, בין היתר, שטריימלים לרבנים, וכולו רווי לעג ל'זה שמתחת לשטריימל'.
- 26 הסיפורים הנזכרים נכללו בחלקם בסידרה 'ציורי מסע', ובחלקם בסידרה 'מסיפורי יוחנן המלמד'.
- 27 מראיה המקום להלן הם מתוך: י.ל. פרץ, שריפֶטען. יובליעאום אויסגאַבע, ורשה, ל"ג בעומר תרס"א. כרך זה נחלק לשמונה מדורים, הממוספרים בנפרד.
- 28 למעשה הכירו פרץ ודינון פנים-אל-פנים רק ב'1889, כנראה לאחר שפרץ עבר לגור לוורשה. באיגרתו הראשונה של פרץ אליו, שנכתבה בזאמושץ' ב'24 בפברואר 1889, הוא פונה אליו בוז הלשון: 'מתהלתך, אדוני, מבלי דעתי אותך, התפעלתי מאד, וינעם לי מאד להכירך בקרוב נפש' (כל כתבי י.ל. פרץ, כרך עשירי, ספר שני, תל-אביב תשכ"ו, עמ' קכא). באיגרתו מנסה דינון, מדעת או שלא מדעת, להקדים בהרבה את תחילת הקירבה בינו לבין פרץ, וראה גם להלן.
- 29 כך במקור. צריך להיות: ליכטנפלד.
- 30 הספר בעקאַנטע בילדער [תמונות מוכרות] הופיע ב'1890, עם הקדמה מאת י. דינון.
- 31 הכרך הראשון של דיא יודישע ביבליאָטעק הופיע ב'1891, השני ב'1892, והשלישי ב'1895.
- 32 פרץ הוציא שבעה-עשר קבצים של יום־טובַ בלעטלעך בשנים 1894-1895.
- 33 הכוונה, כנראה, לסיפורו של ברדיצ'בסקי 'מדרך אל דרך', שהופיע בחוברת יוני 1901 של השילוח.
- 34 הכוונה לספרו של דינון יאַסעלע, ערצעהלונג פֿון יודישען לעבען, ורשה, תר"ס-1899. הספר מצוי בארכיונו של ברדיצ'בסקי בהקדשת המחבר. הוא זכה לפופולאריות רבה ולמספר מהדורות, ואף תורגם לעברית (עלידי ח"ד שחר, 1936). 'חיִיגָה המגדת' הנזכרת להלן היא אמו של גיבור הסיפור.
- 35 שמונת הפרקים הראשונים של ספר הקבצנים נדפסו בחוברות הדוד, 1901, בתרגומו של ח"ג ביאליק, שכנראה השפיע אחר כך על תרגומו של המחבר.